

Jakobsbergs Gård

Kulturhistorisk utredning av park och trädgård vid Jakobsbergs Gård,
Järfälla socken och kommun, Uppland

Andreas Lindblad
Rapport 2007:24

STOCKHOLMS
LÄNS MUSEUM

Jakobsbergs Gård

Kulturhistorisk utredning av park och trädgård vid Jakobsbergs Gård,
Järfälla socken och kommun, Uppland

Andreas Lindblad

Rapport 2007:24

Rapporten finns i PDF-format på adressen
stockholms.lans.museum

Sickla Industriväg 5B, 131 34 Nacka
Tel 08-586 194 00 Fax 08-32 32 72
Webb: stockholms.lans.museum

© Stockholms läns museum
Produktion: Stockholms läns museum

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Stockholm 2007

Innehåll

Uppdraget	7
Bakgrund.....	8
Jakobsbergs gård och samhälle.....	9
<i>Historik</i>	9
<i>Beskrivning av gården</i>	10
Trädgården och miljön på Jakobsberg.....	12
<i>Barockens symmetri och ordning</i>	12
<i>Romantiska idealen tar över</i>	14
<i>Jakobsberg under 1900-talet</i>	16
Kulturbeskrivning	19
<i>Miljön</i>	19
<i>Värdering</i>	20

Uppdraget

WSP Analys & Strategi har gett Stockholms läns museums i uppdrag att:

- kartlägga befintliga kulturmiljövärden som finns i den del av parken vid Jakobsbergs gård som enligt ett detaljplaneförslag ska tas i anspråk av ny bostadsbebyggelse
- att klarlägga vilken inverkan bostadsprojektet har på den befintliga kulturmiljön i stort.

Järfälla kommun har för avsikt att planlägga en del av parken som hör till Jakobsbergs Gård för bostäder. Marken är privatägd av Föreningen Jakobsbergs Folkhögskola. Herrgården är från mitten av 1600-talet och ingår i kommunens kulturmiljöprogram.

Bakgrund

Huvudbyggnaden från öster och järnvägen. Gymnastiksalen till höger om herrgården.

Jakobsbergs gård ligger vackert på en liten höjd. Den omgivande parken är lummig med flera stora ekar. I parken finns två runstenar från 1000-talet som flyttats hit. Huvudbyggnaden består av två våningar och är reveterad med en spritpustade fasader i beige nyans. Det brutna och valmade taket är klätt med svart skivplåt. Flyglarna är även de reveterade och har ljusputsade fasader. De branta sadeltaken är valmade och täckta av rött tegel. Samtliga byggnader är invändigt moderniserade för folkhögskolans behov. I närmiljön finns också flera byggnader som uppförts för folkskolans räkning, bland annat en gymnastiksal i funktionalistiskt stil.

Området är tänkt att bebyggas med tre trevåningshus med sammanlagt 33 lägenheter. Bebyggelsen är placerad så att taket på det närmaste belägna huset ligger ungefär i nivå med gårdsplanen för huvudbyggnaden. Ett detaljplaneprogram har varit på samråd. Idag saknas inventeringar och historisk beskrivningar av parken.

Jakobsbergs gård och samhälle

Historik

Jakobsbergs historia börjar i och med att majoren friherre Jakob Lilliehöök ärver tre gårdar i Vibble by. 1649 avförs hemmanen i Vibble till sätesfrihet och i mantalslängderna från 1653 skrivs Vibble som "Lilliehökens sätesgårdh". Detta avser sannolikt den nya bebyggelsen som Jakob Lilliehöök låtit uppföra på backen rakt norr om Vibble by. På den gamla byplatsen kvarstår dock bebyggelsen en lång tid och brukas som torp under Jakobsberg. Benämningen Jakobsberg började dock att användas om den nya bebyggelsen först efter Jakob Lilliehööks död 1657 av änkan, Brita Cruus.

Gränsbestämning 1775. De tre gårdarna i Vibble by söder om Jakobsberg.

Enligt brandförsäkringshandlingarna från 1830 är mangårdsbyggnaden "uppförd, enligt äldre person i orten uppgift, för ungefär 70 år tillbaka". Detta skulle betyda att en ny huvudbyggnad uppfördes kring år 1760 och det är denna som står där än idag. De två flygelbyggnaderna byggdes 1770 enligt sagesman vid brandsynen. Först uppfördes den södra flygeln och sedan tillkom den norra mittemot. Brukspatron Gustaf Fredrik Berndes köpte Jakobsberg 1886 och stod för en omfattande upprustningen av hela gården samt flera nybyggnationer 1890.

Beskrivning av gården

Huvudbyggnaden. Verandan tillbyggd under 1900-talet.

Den två våningar höga mangårdsbyggnaden är knuttimrad. Fasaden är rytmiskt delad med knutlådor, utformade som pilastrar. Klassiserande fönsteromfattningar understryker karaktären av en herrgårdsbyggnad. På 1890-talet förändrades huset. Väggarna fick den revetering som finns idag samt den täcktes med svart plåt. Verandan på framsidan tillkom, men den var då öppen. Under 1977 putsades fasaderna om med ljusbeige spritputs. Interiören är helt moderniserad och anpassad till folkhögskolans behov. Interiören hade tidigare en påkostad inredning och i brandsynsprotokollet från 1830 omnämns gyllenlädertapeter, gobelängtapeter och kinesiska tapeter samt tolv stora och sex mindre kakelugnar.

Norra flygeln.

Södra flygeln.

De båda flygelbyggnaderna är ganska lika exteriört. Den norra flygeln är en våning hög och har inredd vind. Tidigare har huset använts som tvätt- och bagarstuga. På vinden fanns även rum för tjänstefolk. Den södra flygeln är även den en våning med en suterrängvåning under den södra delen av huset. Fasaderna på de båda byggnaderna är reveterade i ljus kulör och rödfärgade detaljer såsom knutar, fönstersnickerier etc. Invändigt är båda flyglarna ombyggda och används för verksamheter inom Jakobsbergs folkhögskola.

Efter att ha haft många privata ägare, såldes Jakobsberg 1918 eller 1919 till Mälardalens län AB. Företaget började därefter stycka ägorna till småbruk, trädgårdsmästerier och villatomter. De påföljande åren lät bolaget stycka egendomen i ett 130-tal lotter för småbruk och villabebyggelse. AB Upplandshem, som 1922 övertog de ännu osålda lotterna, fortsatte med styckningen och tomtförsäljningen. Själva gårdsplatsen med huvudbyggnaden och flyglarna och den omgivande parken inköptes 1919 av fil dr Karl Petander. Denne man startade samma år Jakobsbergs folkhögskola med kooperation och samhällskunskap som huvudämne. Under 1934 byggdes skolanläggningen till med en aula och gymnastiksal norr om huvudbyggnaden, kallad Arken.

Gymnastiksalen och aulan, Arken, som byggdes norr om huvudbyggnaden 1934.

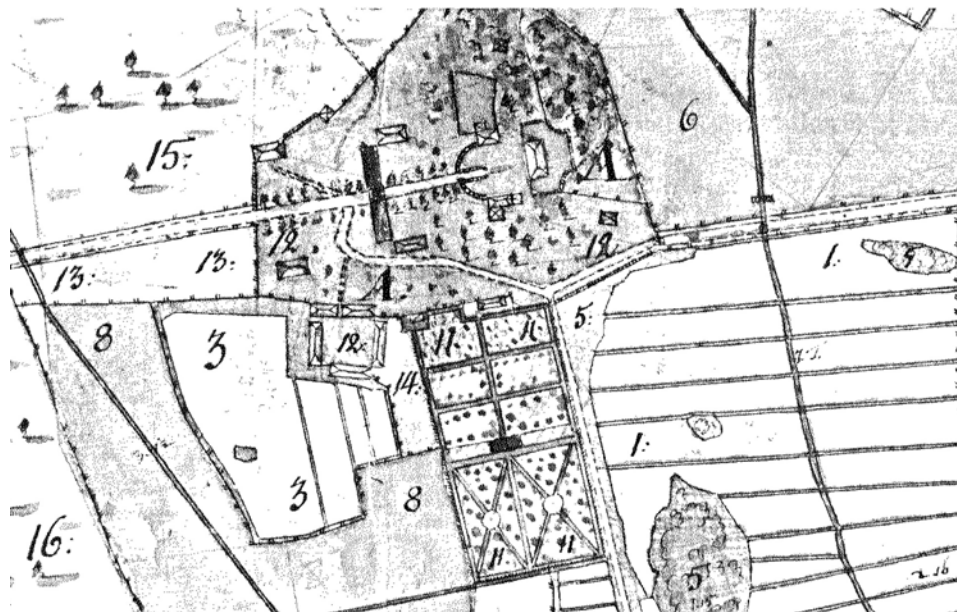
På de områden av Jakobsberg som inte sålts av drevs mellan åren 1921-25 jordbruk av Jakobsbergs kooperativa jordbrukslag. När detta till slut lades ned 1925 upphörde jordbruket på Jakobsberg. På de forna ägorna började Jakobsbergs samhälle att växa upp. Genom att egendomen styckades upp i främst tomter för trädgårds- och småbruk behöll området länge en agrar karaktär med gles utspridd bebyggelse. Området kring Allévägen samt väster och nordost om folkhögskolan bebyggdes först. Ett villasamhälle växte långsamt fram med ett tillskott av genomsnittligt 6-8 villor per år under 1930- och i början av 1940-talet. *(Se foto från 1948 på sid. 15)*

Trädgården och miljön på Jakobsberg

Barockens symmetri och ordning

Den allmänna uppfattningen under 1600-talet var att skönhet i trädgården huvudsakligen bestod i regularitet och vacker ordning. När en trädgård planerades strävade man efter att byggnaderna, gårdsplanen och trädgården samkomponerades. Trädgården lades intill huvudbyggnaden, så att de två hade gemensam mittaxel och man kopplade ihop olika nivåer med terrasser och trappor. Ordningen genomsyrade både det lilla och det stora såsom kvartersindelningen, kvarterens mönster, bäddarnas plantering. För att skydda trädgården mot djur och människor inhägnades den. I Sverige blev det vanligast att man gjorde detta med ett plank.¹

Över Jakobsberg finns en äldre karta från 1775 där man tydligt ser hur trädgården var ordnad. Hela miljön var symmetriskt och strikt ordnad enligt rådande mode. Uppfarten till själva gården var kantad av en allé och tre parställda flyglar. Nära de mittersta flyglarna fanns dammar på var sin sida vägen. På baksidan av herrgården ser man stenterrassen som fortfarande finns kvar idag. Man kan ana en bågformig stig i detta parti. På kartan ser man även att det funnits en bågformig terrassering vid flyglarna närmast herrgården. Söderut från gårdsplanen fanns en barockinspirerad trädgård med gångar i geometriska mönster i rutnät och diagonaler. På mitten av denna fanns även en damm. Till gården hörde flera ekonomibyggnader av olika slag. Deras antal och användning har ständigt efterhand anpassats till jordbrukets nya former. Fägården bestod av flera byggnader väster om denna trädgård och var kringbyggd.

Karta över Jakobsberg från 1775.

¹ Flinck 1996, s. 23

I Malla Montgomery-Silverstolpes memoarer finns Jakobsbergs Gård omnämnd. 1794 skriver hon att *"Jakobsberg är en gård med ett stort och rymligt trähus, som ligger på en höjd beväxt med präktiga ekar. Det har en glad utsikt och är så vackert och trevligt ställe kan vara."* 1796 skriver hon vidare att *"Jakobsberg var ett behagligt ställe och hade goda rum, isynnerhet den stora, sköna salen och det gröna förmaket, ett hörnrum som låg så lugnt, med blomsterparterren utanför, skyddad af de gamla ekarna: det hade utsikt öfver en ekebacke och gårdet ned mot landsvägen."* Rummet hon talar om måste legat i den södra delen av huvudbyggnaden, då man med hjälp av kartan från 1775 kan förstå vilken utsikt hon hade.

Teckning över Jakobsberg från 1811.

Från några år senare finns en teckning från år 1811. Tecknaren har troligen stått vid den mittersta norra flygeln och tittat upp mot huvudbyggnaden. Om man jämför med kartan från 1775 kan man se två av de norra flyglarna, huvudbyggnaden samt det staket som inhägnar själva området kring gården.

Romantiska idealen tar över.

Reaktioner mot de formella trädgårdarna började verka och man ville i stället eftersträva en mer naturlig trädgård, en park som inte skulle likna den vilda naturen utan det bördiga odlingslandskapet. Man skulle se den romantiska parken under en vandring, där nya vyer ständigt överraskade. Terrängen skulle vara kuperad och planen osymmetrisk. Det skulle finnas viloplatser, utsiktsplatser, lusthus, berså eller bara en bänk.² Det enklaste sättet att ordna en romantisk park var att städa ett lövskogsparti eller någon lämplig ängs- eller hagmark. Om det dessutom fanns en kulle kunde man få en utsikt. Närhet till en sjö eller vattendrag gav dessutom omväxling i utblicken. Det var inte många som anlade riktigt stora parker, vilka krävde omfattande förändringar av landskapet. Under 1800-talet uppstod enbart ett mindre parkparti vid de flesta mindre herrgårdar och vid prästgårdarna.³

I Ulric Thersner utgivna bildverk *Fordna och närvarande Sverige* 1824-40 beskrivs det att Jakobsberg *"saknar det förnämsta element i ett landskaps fägring – vatten"*, men det tilläggs att *"en bättre vald plats än den hufvudbyggnaden här har, kan dock knappast tänkas, ty ifrån denna bergsplatå skådar man ogenerat de runtomkring varande väl odlade egorne – utan att stället derföre kan kallas flaket, då ståtliga ekar och andra löfträd garnera kullen på alla sidor."*

En häradsekonomisk karta från mitten av 1800-talet⁴ finns över Jakobsberg. Kartan är i relativt grov skala, men visar i en uppförstoring att mycket har hänt sedan 1775. Järnvägen har kommit och Jakobsberg har fått en egen station. En lång allé leder från Jakobsberg ända till Säby.

Häradsekonomiska karta från 1800-talets mitt.

² Flinck 1996, s. 65

³ Flinck 1996, s. 66 f.

⁴ Det sägs att kartan ska vara upprättad 1852, men järnvägen, som finns markerad öster om gården, kom till Jakobsberg först 1876 och kartan måste därför vara upprättad efter detta.

Karta från 1800-talets mitt uppförstorad.

Gården har inte kvar sin symmetri och en mer oregelbunden romantisk park finns norr om gården. Norr om vägen upp mot gården har några statarlängor kommit till. Trädgården söderut är något förminskad och förenklad. Kvar är dock dammen (*markerad i ljusblått*). Den kringbyggda gården från 1700-talet ersattes under 1800-talet med friliggande bodar, lador, stall och ladugård. När Gustaf Fredrik Berndes köpte Jakobsberg 1886 byggdes trädgårdsmästarens hus till med ett orangeri och 1890 stod ännu ett nytt växthus under uppförande. Samma år tillkom även tre boningshus för arbetare på gården och i norra flygeln inrättades en mjölk-kammare.

En generell utveckling på de större gårdarna var att man under 1600-talet hade en gårdsplan som var omgärdad med byggnader på alla fyra sidor. Genom en port i ett av husen kom man in på gården. Under 1700-talet blev gårdsplanerna mer öppna och avgränsades bara med låga staket eller järnräcke. De prästgårdar som anlades eller ändrades under slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet fick en mer herrgårdslik plan med man-byggnad och två flyglar, medan ekonomibyggnaderna lades en bit bort. Under 1800-talet blev gårdsplanen mer dekorerad och kom att fungera som ett extra vardagsrum på sommaren.⁵

⁵ Flinck 1996, s. 131

Jakobsberg under 1900-talet

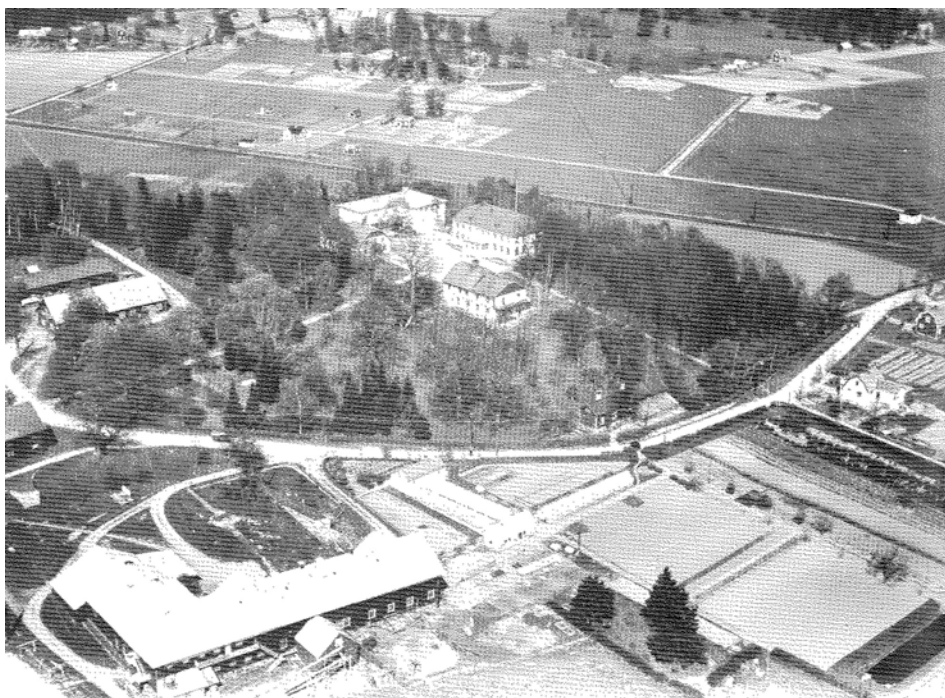
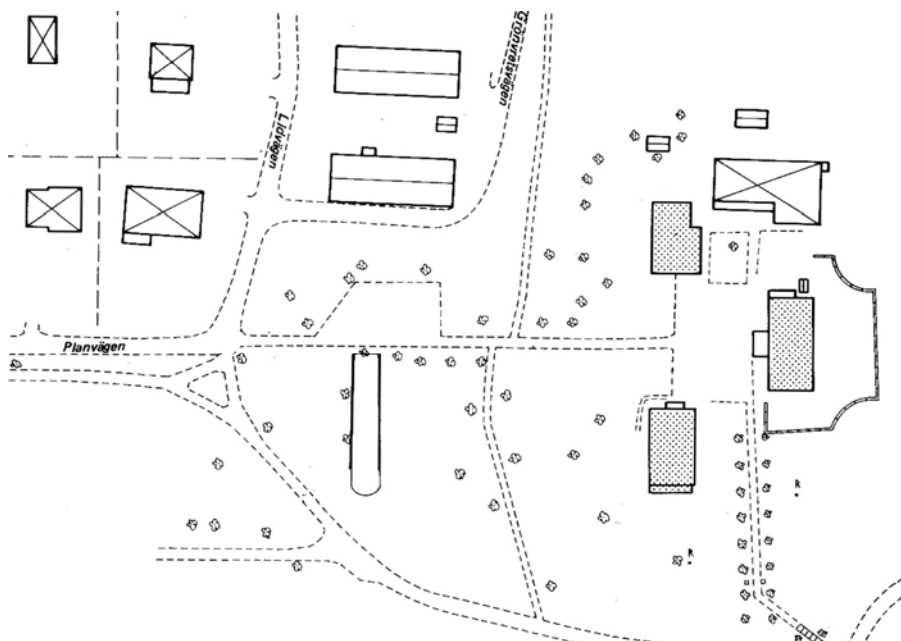

Foto över Jakobsberg 1938.

Från ett flygfoto från 1938 över Jakobsberg kan man se hur lantligt området fortfarande var. Mycket av karaktären är från förändringen som gjordes på gården i slutet av 1800-talet med stora ekonomibyggnader. Som nämnts styckades Jakobsberg upp vid 1920-talets början i bland annat ett antal trädgårdsbruk. På slätten kring Kvarnbacken fanns tidigt ett trädgårdsbruk knuten till Jakobsbergs gård. När familjen Berndes sålde Jakobsbergs gård 1917 fanns Karl Gotthard Andersson på gården som trädgårdsmästare och började driva ett trädgårdsbruk där. Efter en rad olika ägare kom Ivar Gånstam 1922 att bli den förste som drev bruket en längre tid. Han förvärvade den gamla herrgårdsträdgården (*nedre delen till höger på bilden*) och med detta försvann troligen det som var kvar av barockträdgården. Fortfarande kan man se dammen på bilden och jämföra med kartan från 1775 och förstå hur stor denna barockinspirerade trädgård en gång var. Allén som tidigare förband Jakobsberg och Säby bryts genom tillkomsten av Jakobsbergs centrum.

Jakobsberg 1978

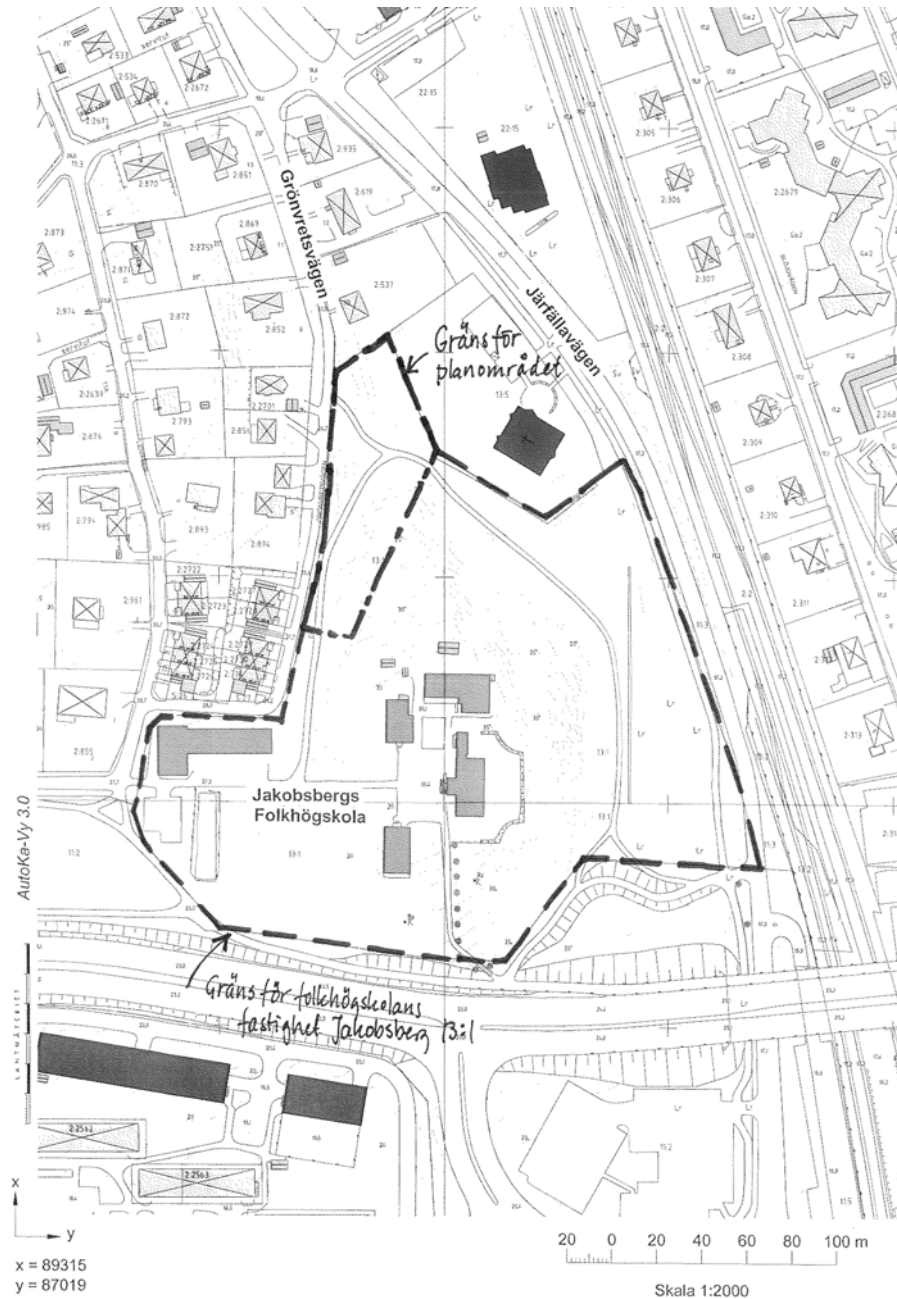
Av alla byggnader som funnits vid Jakobsberg är det inte många som finns kvar. Trädgårdsmästeriet med bostad fanns kvar fram till 1970-talet, men försvann i och med byggandet av Viksjöleden. På 1980-talet fanns det gamla stallet kvar (*norr om dammen på planen ovan*) och inrymde då en trävaruaffär. Några år senare revs denna sista del av alla de ekonomibyggnader som funnits på Jakobsbergs för att år 1979 ge plats för ny lokal, kallad Valhall, för folkskolan.

Huvudinfarten med byggnaden Valhall till vänster

Kring 1970-talet var folkskolans ekonomi dålig, men detta kunde lösas genom att delar av skolans tomt med bland annat en igenväxt fotbollsplan, såldes till kommunen för en planerad barnstuga. På denna tomt, norr om herrgården, byggdes senare en mormonkyrka.

De planer som nu föreligger är att en tomt i den norra delen av parken ska styckas av och bebyggas men tre hus utmed Grönvretsvägen. Husen är planerade i tre våningar med garage under husen.

Den planerade avstyckningen av parken.

Kulturhistorisk värdering

Miljön

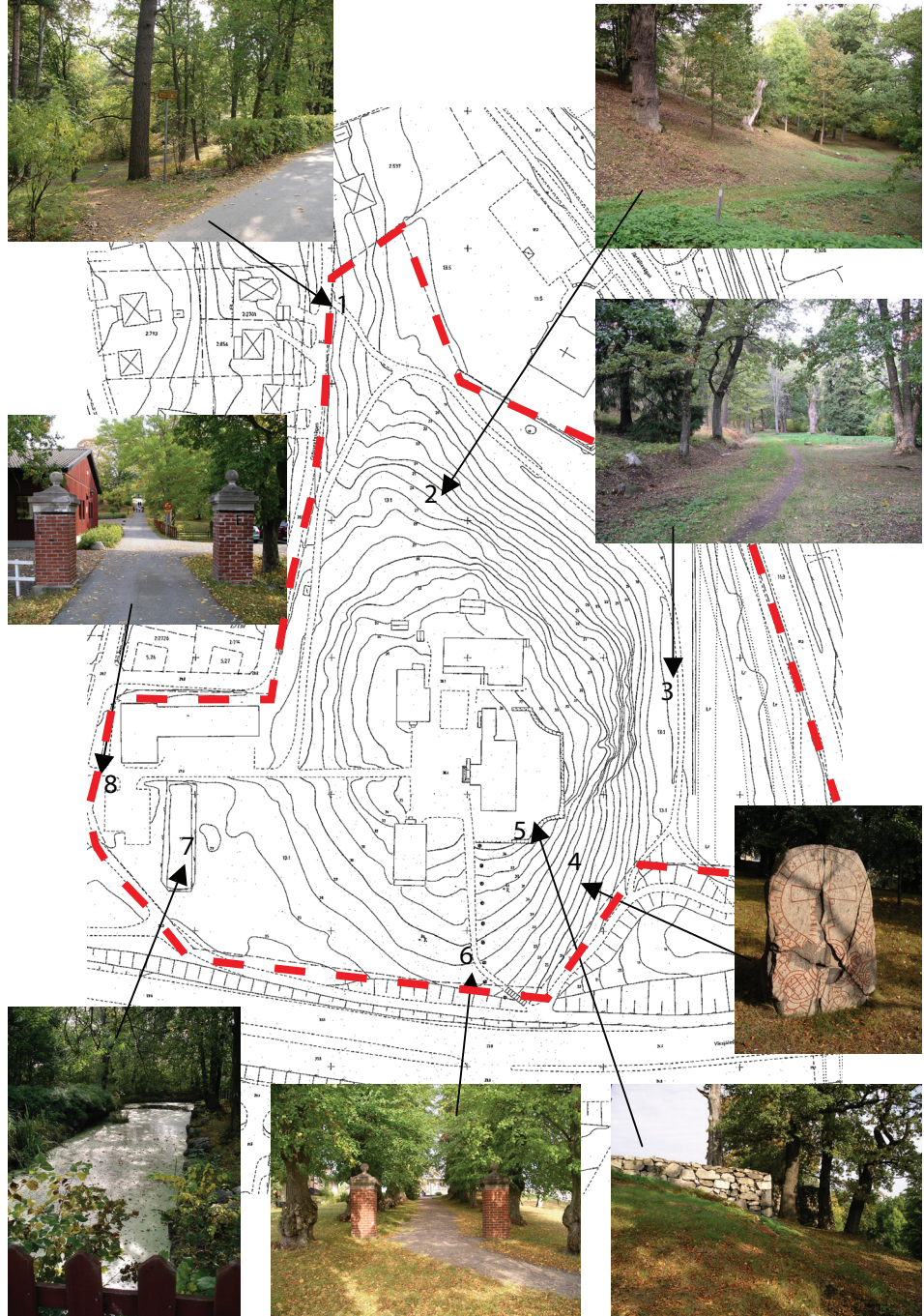
Idag ligger Jakobsbergs Gård fortfarande så som den gjort sedan 1700-talet, vackert på en höjd. Gården består än idag av den ursprungliga huvudbyggnaden med två flyglar. Närmast gården finns nyare byggnader som uppförts för folkhögskolan. En stenterrass finns bakom byggnaden åt öster. Den omgivande parken är lummig med flera stora ekar. En allé leder upp från söder och vid denna entré liksom huvudentrén i väster finns äldre grindstolpar kvar. Vid huvudentrén finns även en damm kvar, en rest från trädgårdsanläggningen från 1700-talet. I parken finns också två runstenar från 1000-talet som flyttats hit på 1920-talet. Den ena stod tidigare i Vibblebys gärde och den andra vid en bro eller ett vad vid ån mellan Viksjö och Jakobsberg. I den norra delen av parken finns ett gångsystem från en romantisk park. Runt hela parken finns en tydligt avgränsande häck av olika sorter, bland annat alm, sibirisk ärtbuske och hagtorn.

Jakobsberg har en lång och viktig historia i samhället Jakobsberg. Gården har gett namn åt hela samhället Jakobsberg, vilket har vuxit fram på mark som avstyckats från gården. Jakobsbergs gård var till in på 1900-talet en av Järfällas största gårdar. Av den en gång storsakliga trädgården är det idag endast en rest kvar runt själva herrgården. Vid ett jämförande med 1775-års karta kan man se att gångsystemet i parken följer den gräns som inägo-
marken hade år 1775. Den södra dammen finns på samma plats liksom den västra och södra entrén till gården.

Kartöverlägg med 1775 års karta och 2007

Värdering

Viktiga inslag är att det än idag fortfarande finns kvar rester från olika tiders avtryck och arkitektoniska idéer i miljön kring gården. Dessa karaktärskapande inslag och företeelser är:

1. Parken kring gården har i princip samma typ av utsträckning som på kartan från 1775. Idag är parken tydligt avgränsad av en häck som troligen härstammar från 1800-talets romantiska park kring gården.
2. Platsen kring gården har alltid varit kraftigt kuperad med dramatiska höjdskillnader. Ända sedan slutet av 1700-talet har kullen varit beväxt med ekar och tämligen fri från annan bebyggelse än herrgården.
3. Gångsystemet kring gården tillkom troligen vid 1800-tales mitt då det romantiska trädgårdsidealet fanns med slingrande gångar. Dessa gångar finns med på karta från 1800-talets mitt och gångarna följer mangårdens tomtgräns.
4. Till parken flyttade man på 1900-talets början två runstenar troligen för att skapa en romantisk och anrik plats.
5. Terrassen kring gården mot öster med sin bågform har funnits sedan uppförandet på 1760-talet.
6. Entrén åt söder har bevarade grindstolpar och en lindallé med äldre träd. Troligen uppfördes dessa grindar på 1890-talet i och med att Gustaf Fredrik Berndes rustade upp gården.
7. Den södra dammen finns kvar från den symmetriska trädgårdsanläggningen från 1700-talet. Ursprungligen fanns det även en nordlig damm samt en vid barockträdgården.
8. Huvudentrén från väster har likt entrén i söder bevarade grindstolpar.

Av de gamla byggnaderna på Jakobsberg återstår idag endast huvudbyggnaden med de två flygelbyggnaderna. Tillsammans med den del av parken som finns kvar runt gården idag utgör de en enhet med högt kulturhistoriskt värde. De kvarvarande spåren visar parkens utveckling från 1700-talet fram till idag liksom samspelet mellan byggnader och park. Genom en avstyckning för ytterliggare bebyggelse i gårdens direkta närhet kommer värdena som finns i de ovanstående punkterna 1, 2 och 3 att förstöras och parkens historiska kontinuitet från 1700-talet fram till idag kommer att gå förlorad genom att de karaktärskapande inslagen är försvunna eller blir svår-lästa och otydliga. Intrånget i parken kommer att minska såväl parkens egna kulturhistoriska värde som värdet av anläggningen som helhet.